

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ
УЧРЕЖДЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ
«ПОЛОЦКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ»

ТРУДЫ

МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ ПОЛОЦКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Основан в 2004 г.

Выпуск 10

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Философия
История и социология
Педагогика и психология
Лингвистика
Литературоведение

Новополоцк

2005

РЭЛІГІЙНАЯ ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ: ЭПОХІ, ЭТАПЫ, ПЕРЫЯДЫ

В.У. ЧАРАЎКО

Прадстаўлена: канд. гіст. навук, дац. В.І. ШАЙКОЎ

Зроблена спроба перыядызацыі канфесійнай гісторыі Беларусі. Вылучаюцца эпохі, этапы і перыяды, якія адрозніваюцца паводле ступені пашыранасці і ўплывовасці рэлігійных плыняў і характары іх ўзаемадзеяння

Заўважана, што сацыяльныя катаклізмы вызываюць бурлівы рост колькасці вернікаў. Узмацняецца цікаўнасць да розных плыняў і сектаў, да таямнічага і непадуладнага, – да ўсяго, у чым чалавек можа знайсці суцязэнне, атрымаць своеасаблівую кампенсцыю за непрыемнасці ў рэальным жыцці [1, с. 104]. У гэтым заключаецца сакрэт «рэлігійнага бума» 90-х гадоў XX стагоддзя.

Павышэнне ўвагі да рэлігіі закранула яе гістарычны аспект, што не выпадкова. Рэлігія спецыфічная форма грамадскай свядомасці – і суіснуе з іншымі яе формамі – навукай, мастацтвам, мараллю, ідэалогіяй [2, с. 307, 385]. У розныя часы асобныя формы грамадскай свядомасці адыгрывалі асаблівую ролю. Сярэднявечча ў гэтым сэнсе – перыяд дамінавання рэлігіі. Яе адбітак неслі іншыя формы грамадскай свядомасці, сацыяльныя і палітычныя працэсы хаваліся пад яе покрывам, рэлігійным па сваёй сутнасці быў калектыўны светапогляд [2, с. 386]. Таму для лепшага разумення мінулага неабходна даследаваць і канфесійны кампанент. Прычым не столькі ўласна гісторыю веравызнанняў і плыняў, колькі ўзаемаадносіны царквы і дзяржавы, рэлігію як інструмент і праяву палітыкі. Мінулае беларускіх зямель, дзе здаўна былі пашыраны розныя вераванні, не з'яўляецца выключэннем.

У розныя часы іх уплыў быў неаднолькавы. Аналіз пашыранасці і ўзаемаадносін вядучых плыняў паміж сабой і з дзяржавай дае магчымасць вылучыць прамежкі часу рознай працягласці, на якія разбіваецца канфесійная гісторыя Беларусі – *эпохі, этапы і перыяды*.

Узяўшы за крытэрыі дамінуючую рэлігію, адразу можна вызначыць *две эпохі – паганскую і хрысціянскую*. Першая характарызуецца наяўнасцю і панаваннем язычніцкіх выраванняў. За верхнюю мяжу эпохі мэтазгодна прыняць, нягледзячы на ўмоўнасць, пашыраную дату «хрышчэння Русі», якая стала замацавалася ў гістарыяграфіі – 988 год [2, с. 241; 3, с. 50]. На працягу хрысціянскай эпохі адбываецца пашырэнне і замацаванне новай рэлігіі і ўзаемадзеянне яе плыняў.

На пераход ад язычніцтва да хрысціянства спатрэбілася некалькі стагоддзяў. Дамінуючую рэлігію тут вызначыць немагчыма. Паганства, асабліва напачатку, з'яўлялася веравызнаннем абсалютнай большасці насельніцтва (па сутнасці, нават ахрышчанага) – дамінавала колькасна. Хрысціянства было прынята феадальнай элітай і карысталася падтрымкай дзяржавы – дамінавала якасна. Гэта быў час паступовай страты язычніцтвам сваіх пазіцый і набыццём хрысціянскай рэлігіяй узростаўнага ўплыву. Таму ўяўляецца мэтазгодным вылучэнне у межах хрысціянскай эпохі асобнага яе *этапа*, на працягу якога адбывалася паступовае пашырэнне і замацаванне новай веры і фарміраванне дваяверства – *этапа хрысціянізацыі*.

«Хрышчэнне Русі» разумеецца летапісцам ледзь не як аднамомантны і сімвалічны акт, пасля якога насельніцтва стала спавядаць новую рэлігію [4, с. 15 – 16]. Але хрышчэнне (афіцыйнае ўвядзенне новай веры ў дзяржаве) з'яўляецца толькі пачаткам хрысціянізацыі (складанага і працяглага працэса ўкаранення новай веры) [5, с. 173]. Калі ўлічыць памеры «імперыі Рурыкавічаў», стане зразумелым, што хрышчэнне таксама патрабавала часу. Паколькі ў той час авалоданне цэнтрам княства азначала авалоданне ўсім княствам, можна зрабіць выснову, што хрышчэнне рэгіянальнага цэнтра распіньвалася як хрышчэнне цэлага рэгіёна і ім абмяжоўвалася [2, с. 403; 6, с. 59].

Тут варта ўгадаць звязанае з хрышчэннем і хрысціянізацыяй дваяверства. Яно мае два аспекты, два ўзроўні, две стадыі. Язычнікам уласціва ўяўленне аб існаванні мноства багоў. Рэальнасць бостваў ад

таго, што яны не з'яўляюцца аб'ектам іх пакланення, ніяк не церпіць [7, с. 146]. Таму паганцы без асаблівых змен светапогляду могуць далучыць да «сваіх» багоў новых. Так і адбылося: паганскія боствы папоўніліся хрысціянскім Богам, язычніцкія абрады – праваслаўнымі. Гэта першая стадыя дваяверства – паралельнае бытаванне сярод насельніцтва культаў паганства і хрысціянства [8, с. 282]. Кожная рэлігія паступова змяняецца, прыстасоўваючыся да новых абставін [2, с. 404]. Праз нейкі час пасля пранікнення і суіснавання з язычніцтвам хрысціянства пачало пераплятацца з ім. У выніку сфарміравалася дваяверства ў другім значэнні – лакальны варыянт грэка-візантыйскага праваслаўя, уяўляўшы сінкрэтычны комплекс паганскіх і хрысціянскіх вераванняў і культаў [5, с. 177; 8, с. 282].

Сярод праяў дваяверства (у другім значэнні) трэба вылучыць адну, надзвычай важную – святых ці Бог сталі лічыцца апекунамі асобных земляў замест ранейшых язычніцкіх патронаў. Святymi лакальнага маштабу становіліся мясцовыя князі ці епіскапы. Магчымы быў варыянт з культам пэўнай іконы. Падзелены на тры часткі Бог быў адсунуты на другі план дзесяткамі такіх святых [9, с. 95 – 96, 108 – 109, 111].

З'яўленне феадальных пантэонаў было адлюстраваннем узростаўнага сепаратызму. Падобныя з'явы назіраліся на Беларусі ў XI – XII стст: у «Аповесці мінулых гадоў» пад 1007 г. у дачыненні да Полацка ёсць запіс: «Перанесены святых ў святую Багародзіцу» [10, с. 37]. Першыя вядомыя агульнаўсходнеславянскія святых – Барыс і Глеб – былі кананізаваны паміж 1020 і 1030 гг. [11, с. 82]. Значыць, гаворка ідзе пра мясцовыя культы. У якасці лакальных святых маглі шанавалася Горвальд Вандроўнік, Анастасія - Рагнеда, Ізяслаў, яго сын Усяслаў [11, с. 82].

Уваходжанне Русі ў сферу ўплыву Візантыі не азначала страты цікаўнасці да яе з боку заходняй царквы. Яна гады не грала вялікай ролі. Са звязаных з ёй падзей этапа хрысціянізацыі, якія мелі значныя наступствы, варта адзначыць толькі пачатак хрышчэння падуладных Полацку балтаў. Дазвол на гэта атрымаў у 1186 г. нямецкі манах Мейнард [6, с. 266]. Ні ён, ні яго пераемнік Бертольд не здолелі дабіцца поспеху [6, с. 266]. Наступны біскуп Альберт, «падарожнічаючы то ў Тэўтонію, то назад» амаль штогадова, прывозіў у Падзвінне ўсё новых «пілігрымаў, гатовых сцяной стаць у абарону дома божага» [12]. Перманентны крыжовы паход прынёс вынікі. Але пакуль крыжацкія акцыі не тычыліся непасрэдна славянскіх зямель, адносіны паміж праваслаўнымі і католікамі не набылі характара міжканфесійнага канфлікта. Такая сітуацыя захоўвалася да 30-х гадоў XIII ст. [13, с. 123 – 124].

Тэрытарыяльная экспансія хрысціянскай веры доўжылася ва ўсходніх славян да XII ст. [3, с. 51]. Масавая змена крэмацыі інгумацыяй прасочваецца ў дрыгавічоў у пачатку XI ст. [2, с. 367]. У крывічоў трупапажажэнне выцесніла трупапаленне канчаткова ў першай чвэрці XI ст., а ў XII ст. пахаванні набылі хрысціянскі выгляд [2, с. 374 – 375]. У радзімачу ямныя пахаванні сталі дамінаваць у XII ст. [2, с. 347]. Суцэльнай (нават знешняй) хрысціянізацыі беларускіх зямель не было і ў XIII ст. [5, с. 173]. Але большасць насельніцтва пры гэткай дынаміцы пашырэння новай веры да сярэдзіны XIII ст. (перыяда складвання ВКЛ) была ўжо ахрышчана і больш-менш хрысціянізавана. Калі ўлічыць каронныя змены палітычнай (значыць, і рэлігійнай) сітуацыі ў згаданы час, магчыма прыняць сярэдзіну XIII ст. за мяжу паміж этапам хрысціянізацыі і «рэштай» хрысціянскай эпохі.

Аналіз становішча веравызнанняў пасля этапа хрысціянізацыі дае магчымасць вылучыць у межах эпохі яшчэ два этапы – *дауніяцкі і пасляуніяцкі* (мяжой з'яўляецца Брэсцкая унія). Першы характарызуецца ўзаемадзейненнем хрысціянскіх плыняў пры адсутнасці рэлігійна-гегемона. Другі адзначаны такім іх суіснаваннем, пры якім рэлігійна-гегемон цалкам падаўляе канкурэнтаў.

У XIII ст. палітычная сістэма Кіеўскай Русі зазнала маштабныя змены. Пазначыліся тры цэнтры, якія змагаліся за гегемонію: паўднёва-заходні (Галіч, Уладзімір-Валынскі, Львоў), паўночна-заходні (Навагародак, Віільня, Полацк – будучае Вялікае княства Літоўскае) і паўночна-ўсходні (Уладзімір-на-Клязьме, Суздаль, Цвер) [14, с. 23 – 24]. Утварэнне Вялікага княства Літоўскага было магчымым толькі пры адсутнасці варожасці паміж прадстаўнікамі розных канфесій. Вялікія князі прытрымліваліся палітыкі верацярпімасці. Растлумачыць гэта можна менталітэтам паганца, які з разуменнем ставіцца да шанавання іншымі сваіх багоў і для якога розніца паміж веравызнаннямі не мае асаблівага значэння. Гэткімі адносінамі да рэлігій вызначаўся Міндоўг. Верацярпімасць захавалася пры наступных гаспадарках. У Міндоўга яна была шмат у чым вымушанай, лавіруючай. Пры Гедыміне галерантнасць узводзіцца ў статус дзяржаўнай палітыкі [3, с. 153]. Гэта дае падставу вызначыць пачатак *перыяда «паганскай талерантнасці»*. Паганскай – бо па сваёй сутнасці яна была праявай язычніцкага светаўспрымання. «Свой бог ёсць у русінаў, свой у палякаў, немцаў, так і ў нас [язычнікаў]; няхай кожны моліцца свайму богу», – заявіў Гедымін палскім паслам [15, с. 242]. Змагаючыся з крыжакамі, ён адначасова запрашаў у Княства купцоў і рамеснікаў заходнехрысціянскай веры, а таксама каталіцкіх місіянераў [16, с. 75]. Не была забытая і праваслаўная царква. Яшчэ Віцень у 1316 г. (1317) дамогся стварэння асобнай Літоўскай мітраполіі, якая, аднак, была хутка скасавана намаганнямі Масквы [17, с. 89]. Пры Гедыміне ўтварылася Галіцка-Літоўская мітраполія [17, с. 90 – 90]. Гэтыя падзеі сталі праявай барацьбы ВКЛ і Маскоўскай дзяржавы ў царкоўнай сферы. Такая палітыка ў асноўным была ўласціва і Альгерду. Ён працягнуў лінію на дасягненне рэлігійнай незалежнасці ад усходняй суседкі. Замест хутка ліквідаванай Галіцка-Літоўскай пачала існаванне Літоўская

мітраполія [17, с. 91 -- 93]. У той жа час Альгерд, не парываючы з талерантнасцю, больш актыўна спрыяў хрысціянізацыі. Дзяржаве карысна было б мець адну дзяржаўную рэлігію, якая б аб'ядноўвала насельніцтва. Паганства не падыходзіла, каталіцтва як рэлігія небяспечнага ворага не карысталася асаблівай папулярнасцю. Заставалася праваслаўе, пашыранае сярод усходнеславянскага насельніцтва, доля якога ў Княстве увесь час узраслася. Верагодным выглядала хрышчэнне ў праваслаўе балтаў, што магло ператварыць ВКЛ у канфесійна аднародную дзяржаву [5, с. 392].

Сітуацыя змянілася, калі Вялікае княства Літоўскае мусіла выбіраць саюзніка. Паколькі ім стала Польшча, праваслаўе ўжо не магло стаць дзяржаўнай рэлігіяй і ідэалогіяй ВКЛ, бо было не ў стане падмацаваць гэты саюз. Заставалася каталіцтва. Для ўмацавання яго пазіцыі у Княстве ў 1387 г. быў выдзелены прывілей, надаваўшы значныя правы феодалам-католікам [3, с. 83]. У праваслаўных ніякіх правоў ён не адбіраў, але ўпрывіляванне меншасці азначала фактычную дыскрымінацыю большасці [3, с. 153]. Раўнавага ў краіне парушылася. Пачалося супрацьстаянне ўсходне- і заходнехрысціянскай частак феадальнай эліты. Пазначыўся адыход ад верацярпімасці, што дае падставу вызначыць 1387 г. як пачатак новага перыяда канфесійнай гісторыі Беларусі – *перыяда рэлігійнага радыкалізму*. Незадаволеная праваслаўная арыстакратыя пры Ягайле актыўна змагалася з умацненнем польскага ўплыву. Атрымаўшы дзякуючы яе падтрымцы пасад, Вітаўт вымушаны быў захаваць акт 1387 г. і пайсці на заключэнне ў 1413 г. Гарадзельскага пагаднення, якое пагоршыла становішча значна праваслаўнага веравызнання [18, с. 109 – 110]. Для змяншэння напружанасці рабіліся спробы звярнуцца да уніяцкай ідэі, але няўдала [3, с. 93]. Сітуацыя змянілася на супрацьлеглую пры Свідрыгайле – выразніке інтарэсаў праваслаўных феодалаў: Гарадзельская унія была забыта, католікі адсунуты «на задворкі ўлады», ключавыя пасады занялі праваслаўныя [19, с. 481, 492 – 393]. Пачалася грамадзянская вайна. Перамогу атрымала каталіцкая групоўка [3, с. 100].

Небяспека рэлігійнага радыкалізму прывяла да карэктыву канфесійнага палітычнага курса. У 1443 г. усходнехрысціянская царква ў маёмасных правах была ўраўнавана з заходнехрысціянскай; у 1447 г. праваслаўная значна атрымала аналагічныя з каталіцкай асабістыя і эканамічныя правы [3, с. 102]. Час пасля 1447 г. можна вылучыць у *перыяд біканфесійна-парытэтнай талерантнасці*. Верацярпімасць была заснавана на прызнанні роўнымі праваслаўя і каталіцтва – асноўных хрысціянскіх плыняў Вялікага княства.

У 1563 г. Віленскі сейм скасаваў забарону некатолікам займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады [3, с. 198]. Праваслаўная і пратэстанцкая шляхта была цалкам ураўнавана ў правах з каталіцкай. Гэта стала магчымым дзякуючы поспехам Рэфармацыі, якія абумоўліваліся крызісам традыцыйных для ВКЛ «грэчаскай» і «лацінскай» царкваў [14, с. 38]. Так пачаўся *перыяд поліканфесійнай талерантнасці*. Ён быў яркім, але нядоўгім. Актывізаваўшаяся каталіцкая царква перайшла ў наступ на пратэстанцтва і праваслаўе. Контррэфармацыя спрыяла дзяржаве. Частка праваслаўных дзеячоў, імкнучыхся скарыстаць вопыт заходняга хрысціянства, падтрымала такую праяву контррэфармацыі, як Брэсцкую унію 1596 г. [14, с. 44 – 45].

Яна з'явілася пачаткам пасляуніяцкага этапа і ў яго межах – *перыяда каталіцка-уніяцкага дамінавання*. Праваслаўе і пратэстанцтва былі аслаблены і заняпалі. Абсалютным лідэрам стала каталіцтва, пэўныя выгоды атрымала яго хаўрусніца – уніяцкая царква. Верхняй мяжой перыяда можна лічыць 1795 г. – дату апошняга падзела Рэчы Паспалітай. Для паўнаты малюнка можна ўзгадаць надыйшоўшы пасля *перыяд дамінавання праваслаўя*.

Такім чынам, у рэлігійнай гісторыі Беларусі можна вылучыць паганскую і хрысціянскую эпохі. Апошняя складаецца з этапа хрысціянізацыі, дауніяцкага (перыяды «паганскай талерантнасці», рэлігійнага радыкалізму, біканфесійна-парытэтнай і поліканфесійнай талерантнасці) і пасляуніяцкага (перыяды каталіцка-уніяцкага дамінавання і дамінавання праваслаўя) этапаў. Наяўнасць у ВКЛ некалькіх пашыраных сярод насельніцтва плыняў мела вынікам складанне дзвюх мадэляў міжканфесійных і царкоўна-дзяржаўных адносін: талерантнай і уніфікуючай (унійнай), якія акрэсліліся канчаткова ў XVI ст. [14, с. 37 – 29]. Прапанаваная перыядызацыя ў цэлым адлюстроўвае галоўныя стадыі, якія прайшлі ў сваім рэлігійным развіцці беларускія землі.

ЛІТАРАТУРА

1. Шайкоў В.І. Духоўнасць як імператыву свабоды і творчасці асобы: гісторыка-сацыяльны аспект // Асветніцтва і гуманістычныя каштоўнасці ў рэтрэспектыве часу: да 900-годдзя з дня нараджэння Еўфрасініі Полацкай: Матэрыялы міжнар. навук. канф. – Мн.: Дэполіс, 2002. – С. 104 – 113.
2. Рапов О.М. Русская церковь в IX – перв. четв. XII в. Принятие христианства. – М.: Высшая школа, 1988. – 416 с.
3. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да кан. XVIII ст. – Мн.: Энцыклапедыкс, 2001. – 412 с.
4. Баравы Р. Хрысціянізацыя тэрыторыі Полацкай і Тураўскай епархій (Гістарычна-геаграфічны аспект) // Беларускі гістарычны агляд. – 2003. – Т. 10, сш. 1 – 2. – С. 3 – 27.
5. Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч. 1. Са старажытных часоў да кан. XVIII ст.: Курс лекцый / І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, С.В. Марозава і інш. – Мн.: РІВШ БДУ, 2000. – 656 с.

6. Ермаловіч М.І. Старажытная Беларусь: полацкі і новагародскі перыяды. – 2-е выд. – Мн.: Масг. літ., 2001. – 366 с.
7. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 1. Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сяр. XIII ст. / Рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. – Мн.: Экаперспектыва, 2000. – 351 с.
8. Карташев А. Собрание сочинений: В 2 т. Т. 1: Очерки по истории русской церкви. – М.: ТЕРРА, 1992. – 686 с.
9. Никольский Н.М. История русской церкви. – Мн.: Беларусь, 1990. – 541 с.
10. Арлоў У.А. Таямніцы полацкай гісторыі. – Мн.: Беларусь, 1994. – 463 с.
11. Тарасаў С.В. Адкуль прыйшло хрысціянства на Беларусь? // 3 гісторыі на «Вы»: Публіцыстычныя артыкулы. Вып. 2 / Уклад. У. Арлова. – Мн.: Масг. літ., 1994. – С. 75 – 88.
12. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии / Введ., коммент. и пер. С.А. Аннинского. М. – Л., 1938 <http://livonia.narod.ru/chronicles/hernicus/index.htm>.
13. Жлутка А. Хрысціянізацыя Лівоніі і рэлігійная сітуацыя ў полацкіх уладаннях у канцы XII – пачатку XIII ст. (Паводле «Хронікі Лівоніі» Генрыха Латышскага і тагачасных лацінскіх дакументаў) // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Матэрыялы III міжнар. навук. канф. – Полацк: Полацкі гіст.-культ. музей-запаведнік, ПДУ, 1998. – 342 с. – С. 117 – 124.
14. Падокшын С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура. (Філасофска-гістарычны аналіз). – 2-е выд. – Мн.: Бел. навука, 2000. – 111 с.
15. Kosman M. Reformacja w panstwie Jagiełłonów: oczekiwania i rzeczywistość // Наш радавод: Матэрыялы міжнарод. науч. конф. по региональной истории Вост. Европы «Культура народов ВКЛ и Белоруссии: XIII – нач. XX в.» Кн. 3. Ч. II. – Гродно, 1991. – С. 238 – 246.
16. Батюшков П.Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. – Мн.: БГУ, 2004. – 407 с.
17. Маріос А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни. – Буэнос-Айрес, 1966. (Репринт). Мн., 1990. – 299 с.
18. Гісторыя Беларусі: Падручнік: У 2 ч. Ч. 1: Ад старажытных часоў – па люты 1917 г. / Я.К. Новік, Г.С. Марцуль, І.Л. Качалаў і інш.; Пад рэд. Я.К. Новіка, Г.С. Марцуля. – Мн.: Вышэйшая школа, 2003. – 416 с.
19. Чаропка В. Імя ў летапісе. – 2-е выд., дап. – Мн.: Беларусь, 2002. – 639 с.